

УДК 355.41 : 351.863

Дмитренко Ю.П., доцент кафедри управління
НА Служби безпеки України, к.ю.н., професор;
Тарасенко А. В., аспірант НА Служби безпеки України

Становлення та розвиток інституту матеріально-технічного забезпечення законних військових формувань на території України

У статті проаналізовано становлення та розвиток інституту матеріально-технічного забезпечення військових формувань на території України, зазначено його особливості. На основі проведеного аналізу запропоновано шляхи удосконалення матеріально-технічного забезпечення військових формувань України.

Ключові слова: матеріально-технічне забезпечення, правове регулювання, військові формування, продовольче постачання, тылове забезпечення.

В статье проанализировано становление и развитие института материально-технического обеспечения военных формирований на территории Украины, указаны его особенности. На основе проведенного анализа предложено пути усовершенствования правового регулирования материально-технического обеспечения военных формирований Украины.

Ключевые слова: материально-техническое обеспечение, правовое регулирование, воинские формирования, продовольственное снабжение, тыловое обеспечение.

The formation and development of military units' logistics on the territory of Ukraine are analysed in the article; the special characteristics are indicated. On the basis of this analysis the ways of military units' logistics improvement are proposed.

Key words: logistics, legal regulation, military units, subsistence, logistic support.

Актуальність теми дослідження. Матеріально-технічне забезпечення (далі – МТЗ) є необхідною умовою успішної діяльності законних військових формувань, адже ефективне виконання покладених на них завдань безпосередньо залежить від наявності належної кількості та якості озброєння, спеціальної техніки, службових приміщень, засобів зв'язку тощо.

За сучасних умов це питання набуває особливої актуальності з огляду на існуючі проблеми та потребу удосконалення нормативно-правової бази, в тому числі та з урахуванням історичного досвіду функціонування цього інституту.

Окрім питання щодо історичних аспектів матеріально-технічного забезпечення військових формувань досліджували такі українські ученні, як Д.В. Веденеєв, В.С. Калиновський, О.М. Калюк, В.С. Кивлюк, О.В. Кузьминець, В.С. Кульчицький, В.І. Сергійчук, В.С. Сідак, Б.Й. Тищик, а також зарубіжні науковці – Д.В. Булгаков, Б.Н. Заякін, О.О. Зданович, В.І. Ісааков, О.А. Свєчін, А.А. Смирнов, Є.А. Шаталов, Л.Ф. Шумихіна, В.В. Шульга та інші.

Метою статті є дослідити історико-правові аспекти матеріально-технічного забезпечення законних військових формувань на території України, проаналізувати його характерні особливості, а також на основі результатів цього аналізу запропонувати шляхи удосконалення правового регулювання матеріально-технічного забезпечення військових формувань України.

Виклад основного матеріалу. Інститут матеріально-технічного забезпечення військових формувань пройшов тривалий період становлення. Так, ще у Літописі

“Повість временних літ” та інших джерелах містилися відомості про особливості забезпечення війська київського князя Святослава (942-972 рр.), під час східних походів на Оку і Волгу проти хазар, які полягали у тому, що воїни нічого з собою не возили, а вживали в їжу м'ясо коней, звірів та інших тварин, приготовлене на вугіллі, спали під відкритим небом, підклавши під голову сідла [1, с. 7]. Натомість, київський князь Володимир, вирушаючи в похід, наказував своїм воїнам прокладати дороги і “мостили” мости по шляху проходження дружини [1, с. 8]. Зазначаємо, що на той час, воїни, як привило, в теплу пору року спали під відкритим небом, а війська існували за рахунок здобутих трофеїв або сприяння місцевого населення.

Щодо медичного забезпечення, то його було запроваджено лише у XVII ст., коли у 1615 р. були передбачені у військових підрозділах посади лікарів, а в 1633 р. – лікарська служба у всіх полках. Хоча першу лікарню (шпиталь) при монастирі для допомоги пораненим і хворим воїнам організували ченці (1608-1609 рр.) [2, с. 32].

Варто зазначити, що в Запорізькій Січі, існували окремі посади з матеріального забезпечення. Так, генеральні обозний, осавул, хорунжий відповідали за військові справи та матеріальне забезпечення, при тому що генеральний обозний вважався першою посадовою особою після гетьмана. Матеріального забезпечення потребувала значна чисельність козаків. Так, за Зборівським договором 1649 р. визнано реєстр козаків – у 40 тис., за Білоцерківським (1651 р.) – до 20 тис. Загалом у 1648-1654 рр. армія сягала 300 тис. чоловік [4, с. 139].

Сучасний науковець В. І. Сергійчук зазначає, що паралельно із розвитком власне збройних сил український народ узяв на себе турботу про матеріальне забезпечення їх. Відповідно до потреб створюється база для виробництва холодної та вогнепальної зброї, боєприпасів. Крім запозичення чужоземних зразків і технологій виробляються й свої, які об'єднують тогочасні передові ідеї зброярства. Запроваджується система забезпечення військових з'єднань продовольством і фуражем, формується козацький обоз. Готуються кадри казацьких медиків, які навчаються в кращих європейських учнів [5]. Отже, для українського козацького війська в другій половині XVI – середині XVII ст. характерний розквіт збройних сил, а також налагодження системи матеріально-технічного забезпечення українського війська.

Важливим періодом у становленні матеріально-технічного забезпечення війська Росії стала перша половина XVIII ст., коли були проведені військові реформи Петром I, в результаті яких, починаючи з 1705 р., було створено на основі рекрутського набору регулярну армію та систему тилового забезпечення за рахунок держави. У цей час також було утворено три основні накази, основними повноваженнями яких відповідно, були: Провіантський – забезпечення хлібом, крупою і зернофуражем; Особливий (з 1701 р. – Військовий) – постачання речовим майном, поповнення кінними, фуражем і грошове утримання; Артилерійський – організація виробництва, ремонт і розподіл матеріальної частини артилерії. Зазначені підрозділи підпорядковувалися головному розпоряднику військового господарства у державі – генерал-крігскомісару [2, с. 32-33].

Подальший розвиток інституту МТЗ за часів Катерини II характеризується: створенням таємної експедиції, асигнаційних банків у Москві та Санкт-Петербурзі (9 січня 1769 р.) кошти яких використовувалися, зокрема, для підкупу цінних агентів [6]. Отже, з XVIII ст. у Російській імперії функціонує система матеріального забезпечення агентів.

Варто зазначити, що у другій половині XVIII ст. у організації тилу відбуваються певні зміни, а саме: мережа складів за рахунок створення на шляхах перегрупувань малих

(похідних) складів, які мали забезпечити двотижневу потребу військ у продовольстві (у 1768-1774 рр., на таких складах утримувався 2-х місячний запас продовольства) і у кожному районі широко використовувалися місцеві ресурси і транспорт [2, с. 33].

Особливістю МТЗ тих часів було запровадження механізму забезпечення обмундируванням: за мундир, виданий для носіння, військовослужбовець платив половину вартості. Так держава стимулювала збереження речового майна [7, с. 14]. У основі сучасної концепції речового забезпечення військовослужбовців, що проходять службу за контрактом, дещо інший підхід: компенсація надається за не отримане майно відповідно до норм постачання.

У МТЗ аналізованого періоду активно використовувалася кіннота: у Російській імперії на той час орієнтовно нараховувалося 40 млн. коней – приблизно половина кінного світового поголів'я; існували ямські служби та ямські станції, кінний завод, а коней навчали в спеціальних школах берейтори [8, с. 60-61].

Аналіз інших питань МТЗ дозволяє стверджувати, що його суттєвими ознаками у цей період були такі: запровадження рухливих артилерійських парків та пересувних продовольчих складів; створення служби військових сполучень; облаштування на військових дорогах через 25-30 км етапів для забезпечення продовольством; створення нових типів військових госпіталів, установ, аптечних магазинів; запровадження системи ешелонування запасів матеріальних засобів і тилових частин і установ. Все це сприяло оперативному і повному МТЗ обслуговування військ [3, с. 34].

Зазначаємо, що за всі часи царювання Олександра III (1881 – 1894 рр.) постійно велася інтенсивна реорганізація армії. Із армійського вжитку зникла помпезність, скоротилися регулярні паради, замість них проводились великі маневри, за проведенням яких особисто наглядав імператор-миротворець [9].

За особистим наказом царя армія одягалася у практичний одяг, а також зручну при носінні форму, отримала на озброєння гвинтівку Мосіна (трьохлінійку, яка слугувала російській армії у двох світових війнах). Кількість офіцерського корпусу збільшилась у 2 тисячі чоловік. Одночасно були підвищені вимоги до військової освіти. Флот отримав на озброєння найсучасніші види кораблів. За часів правління Олександра III було спущено на воду 114 нових військових суден. Російський флот зайняв 3-е місце в світі – після Англії та Франції [10, с. 67; 11, с. 156]. Тобто, на 1885 р. у Російській імперії діяла ефективна система матеріально-технічного забезпечення військових формувань, цьому також сприяло створення розгалуженої мережі залізничних доріг, що послугувало створенню у Головному штабі відділу організації перевезення військ і воєнних вантажів.

У Військовому статуті 1869 р. 14 листопада 1914 р. з'явилися зміни і доповнення, зокрема за постачання і збут недоброїякісної зброї, боеприпасів, продовольства, медикаментів і т. п. передбачалася сурова кримінальна відповідальність. За дезертирство, самовільну відлучку і ухилення від військової служби указом від 12 січня 1916 р. визначалися різні заходи покарання усіх прав стану, виселенням на каторжні роботи на термін від 4 до 20 років чи пожиттєво або засудженням до страти [12, с. 159].

Захоплення після Першої світової війни західноукраїнських земель, яке відбувалося з санкції Антанти – Східної Галичини і Волині – Польщею, Буковини – Румунією, а Закарпаття – спершу Угорщиною, а далі – Чехословаччиною, привело до встановлення на них реакційних форм правління [2, с. 467].

Об'єктивні передумови для відродження Української держави були сприятливі, виходячи із ситуації, яка виникла в обох воюючих блоках – революції в Росії та

Німеччині й Австро-Угорщині. У боротьбі за українську державність протягом 1917-1921 рр. виникають та діють: Українська Народна Республіка доби Центральної Ради і Директорії, за гетьмана П. Скоропадського.

Центральна Рада 3 липня 1917 р. проголосила свій 2-й Універсал. Політичні лідери при підтримці населення почали вживати конкретних заходів. У містах і губерніях формувалися військові ради, збройні сили, відбувалися кадрові зміни в місцевих органах влади тощо [12, с. 184-185].

Влітку 1917 р. на Звенигородщині розпочалося створення Вільного козацтва. Його з'їзд у Чигирині в жовтні головним отаманом обрав генерала П. Скоропадського, ще раніше призначеною секретаріатом у військових справах командуючим усіма українськими частинами на Правобережжі. Генеральна рада Вільного козацтва складалася з 12 осіб. Ця рада звернулася до народу із закликом організувати збройні загони для боротьби з грабежами, розбоєм і для підтримки національної влади. Варто зазначити, що у 4-й Універсал 22 січня 1918 р. проголошував незалежність України, але ще до проголошення незалежності Центральна Рада доручила урядові розпочати мирні переговори з сусідніми державами, і насамперед з Радянською Росією. Після укладення миру армію передбачалося розпустити й створити народну міліцію [12, с. 185, 190].

Варто зазначити, що 2 червня 1918 р. Німеччина і Австро-Угорщина офіційно визнали владу гетьмана і встановили з Україною дипломатичні відносини. Зокрема, Німеччина підтвердила свою підтримку Української Держави, обіцяла допомогу у формуванні і озброєнні української армії [2, с. 284].

Уряд гетьмана П. Скоропадського на відміну від Центральної Ради рішуче взявся за створення власних збройних сил. Прийнято рішення про формування 8 корпусів, 4 кінних дивізій та інших військових підрозділів. 24 липня 1918 р. Рада міністрів ухвалила закон про введення загального військового обов'язку і затвердила план організації армії. Для підготовки офіцерських кадрів і військових спеціалістів створювалися спеціальні військові школи [2, с. 290].

Влітку 1918 р. П. Скоропадський наказав військовому міністерству відновити організацію козацтва як окремого військового з'єднання. Для цього окремим Універсалом гетьмана відновлювалось і саме козацтво – як окремий привілейований стан суспільства – у Чернігівській і Полтавській губерніях та на Слобожанщині. Козаки у кожній з цих губерній складали кіш на чолі з кошовим отаманом, який підпорядковувався безпосередньо гетьманату. Одночасно гетьман санкціонував вербування “білих” офіцерів до Добровольчої армії, чимало яких, як і російських чиновників та дворянства, втекло з більшовицької Росії в Україну [2, с. 290-291].

До того ж, Україні згідно з домовленістю з урядами Німеччини й Австро-Угорщини доводилось утримувати величезні військові контингенти цих країн на своїй землі: Німеччина тримала в Україні 20 дивізій, Австро-Угорщина – 4 піхотні корпуси і 2 кінні дивізії, ряд допоміжних частин. Усього цих військ було понад 300 тис. чоловік [2, с. 295].

Варто зазначити, що після закінчення Першої світової війни в листопаді 1918 р. гетьман П. Скоропадський був позбавлений підтримки іноземних держав.

26 грудня 1918 р. Директорія опублікувала “Декларацію Української Народної Республіки”, якою проголосила ліквідацію Гетьманської Держави та відновлення незалежної Української Народної Республіки, а також усіх попередніх демократичних прав і свобод, 8-годинного робочого дня, майбутнє вирішення земельного питання, а саме – наділення селян землею, до того ж насамперед тих, хто піде служити в

українське військо, та ін. [2, с. 304].

За часів Української Народної Республіки (далі – УНР) фінансування здійснювалася Польща, зокрема, екзильного уряду через Міністерство закордонних справ Польщі та через “двуїку”, яка тісно контактувала з еміграційними органами та “опікувалася” ними. Хоча не можна повністю виключати ймовірність того, що матеріальна допомога надходила також через інші установи [13, с. 50].

Доречним буде зауважити, що не лише екзильний уряд УНР та його військова спецслужба, а й гетьманці, оунівці отримували матеріальну допомогу від іноземних країн. Так, з документа, котрий висвітлює джерела фінансування ОУН з 1 серпня 1936 р. до 31 липня 1937 р., дізнаємося, що до так званого “Визвольного фонду” організації, який становив у зазначений термін 126 282 доларів США, 50 тис. надійшло від Німеччини, а 30 тис. – від Литви [14, с. 114].

Основною, гарантією суверенітету будь-якої держави є збройні сили. Для ЗУНР ця проблема набула особливої гостроти і вже 1 і 2 листопада 1918 р. Українська Народна Рада звернулася до всіх вояків і старшин-українців колишньої австро-угорської армії із закликом стати на захист рідного краю. Наплив добровольців до українського війська був великий. Населення постачало військо продовольством, взуттям, медикаментами. Проте необхідність створення регулярної армії ставала все очевиднішою. У середині листопада розпорядженням Державного секретаріату військових справ територію держави поділено на 3 військові області (Львів, Тернопіль та Станіслав) і 12 військових округів. Оголошено мобілізацію чоловіків 1883-1900 рр. народження (українців), встановлено текст присяги, проведено облік озброєнь, військового спорядження тощо. Військові команди повітів на чолі з призначеними військовими комендантами приступили до формування збройних сил ЗУНР – Української Галицької армії (далі-УГА) [2, с. 339].

У структурі УГА були такі роди військ і служби: піхота, кіннота, артилерія, санітарна і ветеринарна служби, військове суднобудування, інтендантура, канцелярська служба, утворено летунський відділ, який налічував близько десятка літаків, саперний кіш [2, с. 340].

Була встановлена військова форма, розроблені система звань і відзнак, державна платня військовослужбовця тощо. Раз на 3 місяці уряд затверджував і опубліковував список присвоєння військових звань у війську [2, с. 340]. Хоча, із-за геополітичної зміни світу, за відсутності необхідної кількості професіоналів, їх послідовних дій, а також браку часу реалізувати задумане не вдалося.

Констатуємо, що на початку 1919 р. була утворена понад 120-тисячна армія. У складі УГА було утворено 3 корпуси. Корпус поділявся на 4 піхотні бригади (по 5-6 тис. вояків кожна), бригада – на 2 полки, полк – на 3 курені. При кожній бригаді були полк артилерії, кінні сотні, технічна сотня, сотня зв’язку, допоміжні відділи тощо [2, с. 340].

Українська молодь – робітники, селяни, а особливо студенти і учні старших класів гімназій, масово вступали добровольцями в ряди УГА. Однак, бракувало досвідчених офіцерських кадрів (офіцерами служили переважно резервісти), бракувало озброєння, боєприпасів, лікарів, медсестер, медикаментів тощо. Ніякої допомоги й підтримки ззовні не отримувала. Хоча, повну військову допомогу надавала ЗУНР Директорія: артилерією, снарядами, деяким озброєнням. Але ця допомога не була значною через складні умови [2, с. 340-341].

Отже, у короткий термін були сформовані основні ланки державного механізму ЗУНР – центральні та місцеві органи державної влади й управління, правоохоронні

органи, збройні сили.

Особливостями МТЗ Радянської армії, у 1920-х роках минулого століття, зокрема Всеросійської надзвичайної комісії (далі – ВНК) були такі: не було розроблено організаційно-штатних нормативів із запровадження однакової форми і знаків відмінності [14, с. 102]; особливих відзнак між службовим одягом ВНК або її місцевих органів не існувало; окрім військового обмундирування, відповідно до організаційно-штатних документів співробітники в якості табельної зброї забезпечувалися пістолетами (системи “Наган”, “Сміт Вессон”, “Маузер”, “Кольт”, “Браунінг” калібрі 7.62), рушницями (різних марок вінчестерами, трилінійними рушницями) [15, с. 126-127].

Важливе значення для вирішення питань МТЗ військовослужбовців мало ухвалення Закону СРСР “Про загальний військовий обов’язок” від 1 вересня 1939 р., що закріпив кадровий принцип комплектування армії і флоту, в тому числі та військ НКВС [16, с. 49], і на підставі якого приймалися підзаконні нормативно-правові акти та створювалися відповідні органи. Зокрема, на створене у березні 1939 р. Головне управління військового постачання НКВС СРСР покладалися всі питання матеріально-технічного забезпечення військ, у тому числі забезпечення медичним та ветеринарним майном, та здійснення контролю за господарською діяльністю всіх частин та з’єднань.

Однак мали місце певні прорахунки, зокрема через неналежне МТЗ програма військово-технічного переозброєння військ НКВС помітно відставала від загально-армійської.

На першому етапі Другої світової війни МТЗ діючої армії було важким, особливо забезпечення продовольством та інтендантським майном фронтів [17], а отже, потребувало особливої уваги та підлягало реорганізації.

Специфічним було МТЗ снайперів Червоної Армії: відсутність спеціального екіпірування доводилося компенсувати за рахунок поліпшеного постачання штатним обмундируванням, що включало солдатську плащ-палатку, напівчоботи армійські (черевики), гвинтівку Мосіна зразка 1891-1930 рр., саперну лопату, ручні гранати, пістолет, ніж (спостерігач додатково озброювався пістолетом – кулеметом ППШ) та засобами спостереження (оптичні приціли різних моделей (труба розвідника)) [17].

Висновки. Таким чином, у результаті розгляду становлення МТЗ військових формувань на території України можна зробити такі висновки. У процесі розвитку матеріально-технічного забезпечення змінювались його організаційні форми та правове регулювання: становлення МТЗ військових формувань на території України розпочалося у часи князювання Святослава і Володимира та набуло подальшого розвитку у наступних століттях; у період військових реформ Петра I було створено систему тилового забезпечення та організаційну структуру МТЗ. Особливістю забезпечення армії у XIX столітті було те, що до МТЗ залучалися приватні підрядники; характерними рисами МТЗ часів УНР є його фінансування іншими державами; правою основою для вирішення питань МТЗ військовослужбовців вперше стало ухвалення Закону СРСР “Про загальний військовий обов’язок” та створення відповідних органів, зокрема Головного управління військового постачання НКВС СРСР.

Одним із основних напрямів МТЗ упродовж останніх передвоєнних років було: МТЗ військових підрозділів у період бойових дій; на першому етапі війни – забезпечення продовольством та інтендантським майном фронтів.

З урахуванням позитивного досвіду минулого за сучасних умов слід удосконалити правове регулювання МТЗ військових формувань України. Зокрема, доцільно удосконалювати та здійснювати забезпечення (продовольством, побутовою, аудіо-відео

технікою, електропостачанням, паливно-мастильними матеріалами та іншими господарським майном) МТЗ за допомогою рамкової угоди між військовими формуваннями, підвищити ефективність проведення процедур закупівель, врегулювати вартість закупівель зазначеного майна для військових формувань. Проведені заходи дадуть можливість раціоналізувати державні закупівлі, піднімуть вільну конкуренцію серед учасників торгів, а також підвищиться боєздатність та мобільність військових формувань.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бескровный Л. Г. Хрестоматия по русской военной истории / Л. Г. Бескровный – М. : Военное изд-во Министерства Вооруженных Сил Союза ССР, 1947. – 639 с.
2. История тыла и снабжения Русской армии : [Уч. пособие для слушателей Академии тыла и снабжения им. В. М. Молотова] / Под ред. генерал-лейтенанта М. П. Миловского. – Калинин. : Редакционно-издательский отдел, 1955. – 143 с.
3. Московченко В. М. Современные главы военной науки (теория тыла) : [уч. пособие] / В. М. Московченко. – СПб. : ВАТТ, 2004. – 217 с.
4. Кульчицкий В. С. Історія держави і права України: [Підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. – К.: Видавничий Дім “Ін Юрс”, 2008. – 624 с.
5. Сергійчук В. І. Українське козацьке військо в другій половині XVI – середині XVII ст. : дис. докт. юрид. наук: 07.00.02 / Володимир Іванович Сергійчук. – К., 1991. – 357 с.
6. Заякин Б. Н. Краткая история военной разведки / Б. Н. Заякин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://e-reading-lib.com/chapter>.
7. Тыл Вооруженных Сил : 300 лет / В. И. Исаков, Д. В. Булгаков, А. А. Смирнов, Л. Ф. Шумихина / [под ред. генерал-полковника В. И. Исакова]. – М. : Защитники Отчизны, 2000. – 336 с.
8. Шенгелия В. Завтра была война / В. Шенгелия // Вокруг света. – № 9 (2864). – 2012. – С. 60–61.
9. Шульга В. В. Преобразования в армии и на флоте России во время правления Александра III / В. В. Шульга // Вестник военного университета – № 3 (11). 2007 С. 89–95.
10. Благонравов А. А. Сергей Иванович Мосин (1849–1902) / А. А. Благонравов. – М. : Люди русской науки: Очерки о выдающихся деятелях естествознания и техники. Техника, 1965. – Т. 4. – 398 с.
11. Барковец О. Неизвестный император Александр III / О. Барковец, А. Крылов-Толстикович. – М. : Рипол Классик, 2002. – 272 с.
12. Кузьминец О. В. Історія держави і права України: [навчальний посібник] / О. В. Кузьминець, В. С. Калиновський, П. А. Дігтар – К.: Україна, 2000. – 429 с.
13. Сідак В. С. Спецслужба держави без території: люди, події, факти / В. С. Сідак, Т. В. Бронська. – К. : Темпора, 2003; Видавництво Національної академії СБ України, 2003. – 240 с.
14. Веденеев Д. В. Зародження спеціальних служб руху українських націоналістів (1920–1930 рр.) / Д. В. Веденеев // Пам'ять століть. – 2001. – № 4. – С. 109–116.
15. Шаталов Е. А. Организационно-правовые основы деятельности чрезвычайных комиссий в Восточной Сибири : 1920 – февраль 1922 гг. : дисс. канд. юрид. наук : 12.00.01 / Евгений Анатольевич Шаталов. – Омск, 2009. – 195 с.
16. Свод законов СССР. – 1939. – № 32. – 449 с.
17. Развитие системы тылового обеспечения войск действующей армии. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://www.e-reading-lib.com/chapter>.
18. Общий перечень приказов Народного комиссара обороны СССР за 1941 г., не имеющих грифа секретности. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://www.soldat.ru/doc/nko/1941.html>.